

עניינים קיליריים

מאת

עזרא פליישר

[א]

חידות סתומות חד ר' אלעזר בירבי קיליר, גדול פייטנינו הקדומים, לדורות שלאחריו. אבן הראשה לשירת-הקודש העברית לדורותיה ותל שכל פיות פונים בו, ובכל זאת — דמות מסתורית ונעלמה, שכל שרבו דברי המחקר שתהו על מהותה, כן, ואף יותר מכן, נשארה בסתימתה המתמיהה.¹ והרי אין הקילירי מן המקופחים ששיני הזמן כילו את

1 סיכום העניינים הנוגעים ליצירתו ולדמותו של אלעזר בירבי קיליר עיין: י"מ אלבוגן (בעריכת י' היינמן), התפילה בישראל, תל-אביב תשל"ב, עמ' 233; ועיין גם הספרות הרשומה שם. ביבליוגרפיה של המחקר הקלאסי בפייטנותו של הקילירי עיין בערך שכתב ש' שפיגל באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית, כרך ט (1932), עמ' 816 ואילך. על הבעיות המיוחדות בחקר הקילירי לאור ממצאי הגניזה העיר מ' זולאי בכמה מקומות, כגון: קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 482 ואילך, ביקורת על: י' מרקוס, גנזי שירה ופיוט; ירבם של פייטנים, התקופה, כח (תרצ"ו), עמ' 384; והערותיו למאמרו של א' שייבר, 'פיוט קילירי המובא ע"י קרקסאני', גנזי קיפמן, א, בודאפשט תש"ט, עמ' 36 ואילך [להלן: גנזי קיפמן]. על הקילירי ואופי פייטנותו עיין גם: ש' שפיגל, 'אלעזר בירבי אבן, בין פיוטי הקליר', ידיעות המכון לחקר השירה העברית [להלן: ידיעות המכון], ה, ירושלים תרצ"ט, עמ' רסט ואילך. עדיין אין בידנו אסופה מדעית של פיוטי הקילירי. פיוטים מקיפים שלו במהדורה מדעית ניתן למצוא כעת אצל: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א-ב, ירושלים תשל"ל; הנ"ל, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח. פיוטים משל הקילירי עיין גם במקומות אלה: פ' פראנקל, תפארת שיבה — ספר-היובל לכבוד צונץ, ברלין תרמ"ד, עמ' 201 ואילך; I. Elbogen, *Hebrew Union College Annual* (=HUCA), III (1926), pp. 215 ff.; IV (1927), pp. 405 ff.; י' מרקוס, גנזי שירה ופיוט, ניוירוק תרצ"ג [להלן: גנזי שירה ופיוט]; שייבר, גנזי קיפמן, עמ' 3 ואילך; ש' ברנשטיין, סורא, ד (תשכ"ד), עמ' 482 ואילך; A.Scheiber, 'Qalir's Qina from the Kaufmann Genisa', *HUCA*, XXXIII (1950-1951), pp. 355 ff. א"מ הברמן, תרביץ, יד (תשט"ו), עמ' 59 ואילך; ג' אורמאן, בתוך: A.Murtonen, *Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar*, Helsinki 1958, חלק עברי, עמ' א-כג; ח' שירמן,

שרידי יצירתם עד שאי-אפשר לדובבם עוד. אדרבה, מאות פיוטים מפוארים ממעשי ידי הגיעו אלינו, ולא רק מן הגניזה. ואולם כולם מנעולים כבדים על שעריהם ואין מי שיציל מפיהם דבר.

הנה מטבע-החיתום השגור של הקילירי, 'אלעזר בירבי קליר', כבר הוא עומד לפנינו בכמה כתיבים אף בפיוטיו הוודאיים; עתים כך, עתים 'לעזר', עתים 'בירבי קליר'; פעם אחת אפילו 'בירבי קילליר'.² התופעה בלתי-שגורה בתולדות הפיוט, כי, כידוע, המשוררים הקפידו על-פירוב לחתום שמותיהם בצורה אחידה ומדויקת.³ קל-לומר אם נצרף לעיון את מערכות היוצר לפרשות השבועיות שהחתימה בהן היא 'אלעזר בירבי קליר' (ביו"ד אחת לפני הלמ"ד),⁴ או את מערכות היוצר לארבע הפרשות שחתימתן 'אלעזר קליר' בלא

'הקרב בין בהמות וליתן', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' 27 ואילך; שולמית אליצור, 'קדושתא קילירית לפרשת פרה', קובץ על יד, י (כ), ירושלים תשמ"ב (בדפוס), פיוטים קיליריים עיין גם במאמרי במקומות דלהלן: תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 122 ואילך; 'לענין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' כח ואילך, קמד ואילך; שם, סג (תשכ"ח), עמ' לו ואילך; תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 462; הספרות, ב (תשל"ל), עמ' 208 ואילך; 'חקרי פיוט ושירה', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 25 ואילך; הספרות, ג (תשל"א), עמ' 572 ואילך; HUCA, XLIV (1975), עמ' א ואילך (החלק העברי).

2 כן בקרובת-החנוכה שלו 'אעדיף כל שמונה' שפרסמתי בהספרות, ב (תשל"ל), עמ' 226.
3 היוצאים מן הכלל הזה מעטים ביותר. והמובהק בהם אברהם אבן עזרה, שחתם לעתים קרובות 'אברם' במקום 'אברהם', ואברהם עזרה בלא 'בן', ולפעמים 'עזרה' ולפעמים 'עזרא'. גם יוסף אבן אביתור חתם לעתים 'יהוסף'. בין הפייטנים הקדמונים אין התופעה מצויה כמעט כלל, אבל מצאנו לר' יוסף בירבי ניסן משה קריתים שחתם 'יוסה' בקיקלר שלו 'איכר וצמדו כהורה' (גנזי שכטר, ג, ניוירוק 1928, עמ' 96) ובפיוט אחד נוסף שלו (זולאי, ידיעות המכון, ה, עמ' קסב, סימן ט). גם פינחס הכהן בירבי יעקב מכפרא חתם לעתים בלא יו"ד. אבל בכל המקרים הללו מצאנו את השינויים מבוססים על אופני-כתיבה שונים ומקובלים של שמות ידועים, מה שאין כן במקרהו של הקילירי. על החתימות 'הדותה' ו'חדותא' עיין מאמרי: 'חדשות בנושא המשמרות בפיוטים', ספר דב סדן, ירושלים תשל"ז, עמ' 258 ואילך; 'חדותא בירבי אברהם' – ראשון לפייטני איטליה?, איטליה, ב (תשמ"א), עמ' ז ואילך. השמות הם של שני פייטנים שונים.

4 על הפיוטים האלה העיר לראשונה זולאי במאמרו 'רבים של פייטנים' (לעיל, הערה 1). בכעייית המערכות הללו ובאפשרות שאין הן של הקילירי הקדום הוא דן בכמה מקומות במאמרו הנזכרים לעיל, שם. עד עתה לא פורסמו מן הסידרה הזאת, שיש בה מערכות מקיפות לכל שבחות השנה לפי שיטת הקריאה הבעלית, אלא שני גופי יוצר, לבראשית ולנח (גנזי שירה ופיוט, עמ' 41 ואילך). על סידרת-פיוטים זו כותבת כעת ד"ר ש' אליצור עבודת-מחקר מקיפה, ויש לקוות, שכמה מן הסתומות הכרוכות בהן יפוענחו. יש לציין, שגם הקילירי הקדום חתם לפעמים – עד עתה ראיתי שתי דוגמאות לכך – 'בירבי קליר', וכבר העיר על כך שפיגל במאמרו 'אלעזר בירבי אבן' (לעיל, הערה 1), עמ' רעה. התיבה 'קליר' מופיעה לעתים, בכתב-יד מן הגניזה, גם בכותרות שבראש פיוטים קיליריים ודאיים.

'בירבי' ⁵ ועוד עומדת לפנינו באחד מכתבי-היד של הגניזה קדושתא אחת מופלאה לשבועות, ובה חתום, בחתימות כפולות ומכופלות, פעם אחת 'אלעזר בירבי קילר' (כמו ביוצרות לפרשות השבועיות) ופעם אחת גם 'אלעזר בירבי קלר'. ⁶ וכבר עומדת לפנינו התיבה הנראית נוקבת בשם אבי המשורר בלא פחות מחמישה כתיבים שונים! אבל השם הזה עצמו, איך שלא נכתבנו, מופלא הוא גם בגופו, כי לא מצאנוהו, כידוע, כינוי לאדם, לא קודם לימי הפייטן ולא לאחר ימיו, לא בישראל ולא אצל אומות העולם. וכבר נשתברו בזה קולמוסים הרבה ועדיין אין בידנו כדבר המתקבל על הדעת פחות או יותר אלא השערתו החריפה של פרלס, שמקור השם בשיבוש השם היווני השכיח קירילוס. ⁷ ועדיין עלינו לתמוה מה טעם נשתבש השם היווני השכיח בפי בני ארץ-ישראל הביזאנטינית, דוברת היוונית, ומה טעם לא בא זכר לשם הזה בשום מקום בספרות המאוחרת. ⁸

5 מערכות אלו מועתקות זו ליד זו בכתב-יד חשוב ביותר השמור באוקספורד וסימנו 2714/9. כתב-היד מכיל סך עצום של פיוטים קילריים ודאיים. העתקות נוספות מסידרת-היצירות הנדונה מפורזות גם בכתב-יד אחרים בגניזה. המערכת לפרשת החדש השייכת לסידרה הזאת פורסמה בספרי: שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 233 ואילך.

6 פיוט א של הקדושתא הזאת ('אאדרה ארוממה אסלדה בחיל מנפיש') מועתק בכ"י ט"ש ס"ח 243.19 (נתגלה בידי ד"ר ש' אליצור). החל מפיוט ב באה הקומפוזיציה כולה (עד סמוך לסוף הסילוק) בכ"י אוקספורד 2847/5. הקרובה כתובה כולה באליטראציות ארוכות (רוב המלים בכל טור מתחילות באותה אות, דבר המאשש כל חתימה כמה וכמה פעמים), ונראית כמעין פארודיה של קרובה קלאסית. הלשון מפוארת מאוד, והטורים ארוכים בלא גבול. 'אלעזר' ו'בירבי' חתומים כאן בסטרופות-הסיום של המגן והמחיה; 'קילר' בפיוט ד. פיוט ה חתום 'אלעזר יהודה חזק היפה' [!] 'אלעזר', ופיוט ו: 'אלעזר בירבי קלר'. 'היפה' לא נמצא מעולם במטבעות-חיתום, אולי הוא תרגום משונה ל'קילר' (על-פי $\kappa\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$ = 'יפה'). 'קילר' לא נמצא עוד, עד כמה שידוע לי, בחתימות האותנטיות והשלימות של הקילידי (בגנזי שירה ופיוט, עמ' 21, הנוסח משובש; הנוכח עליידי ש' וידר בקטלוג שלו לקטעי הגניזה שבאוסף קויפמן, מזכרת עמנואל, בודאפשט תש"ז, כ"י 338, הוא צירוף מקרי של ראשי טורים, ואין שם באמת אלא סוף של אלפבית: ק"ר במאורה וש"ת באבה). אבל הוא בא פעם בכותרת אחת בגניזה, בוודאי על-פי איזו חתימה משובשת או איזו מסורת משונה; עיין: גנזי שירה ופיוט, עמ' 11: 'צלוחת לר' אלעזר קלר ז"ל'. בכ"י אוקספורד 2736/7 בא בכותרת: 'אלעזר בר אלקלר'!

7 עיין: I. Perles, 'Juedisch-byzantinische Beziehungen', *Byzantinische Zeitschrift*, I (1893), p. 582

8 אבל אם נכונה השערתו של זולאי, ש'אלעזר בירבי קילר' (ואולי גם 'אלעזר קילר') פייטן אחר הוא, צריך לומר שהשם אכן מופיע גם בתקופה מאוחרת יותר. אין להעלות על הדעת — כך נראה לי — כי 'אלעזר בירבי קילר' נקרא בשם אחר וזייף את חתימת קודמו הגדול, כפי שרומז זולאי בכמה מקומות. תופעה זו אין בה שום הגיון בחקופת הפייטנות המזרחית, וגם אין שום צורך לשער אותה. עיין על כך עוד להלן.

דבר שראוי לציין הוא, שקדמונינו תפסו את השם לא כשם-עצם פרטי, וכשם אבי ר' אלעזר, אלא ככינוי לר' אלעזר עצמו. והקדום בזה ר' נתן בעל הערוך בספרו, ערך 'קלר', בפסקה המפורסמת שבה הוא מסביר, ש'יש מקום' שקוראים לעוגה קליר, ועל כן נקרא ר' אליעזר הקליר, שאכל עוגה שהיה כתוב בה קמיעא ונתפקח.⁹ אבל לא רק ר' נתן סבר כך, אלא כך סברו בהכרח, בעקרון, כל שאר חכמים קדמונים (ולא כל כך קדמונים) שזיהו את ר' אלעזר בירבי קליר עם ר' אלעזר בירבי שמעון בר יוחאי.¹⁰ או עם ר' אלעזר בן ערך,¹¹ וכן כל מי שהאמינו, שאכן יש פיוט לו של פסח שחתום בו 'אני אלעזר בירבי יעקב הקלירי מקרית ספר'.¹² כי כל הסברות הללו, ובתוכן קדומות מאוד, כאמור, לא ייתכנו אלא אם התיבה 'קליר' בחתימת הפייטן מופקעת מחזקת היותה שם אביו.

וכבר נדחתה סברה זו במחקר המודרני מכול וכול, וכבר שד"ל פסק במבואו למחזור בני רומי: 'ויהי מה, אין ספק כי אביו של הפייטן כן היה שמו קליר'.¹³ אבל מסורת הקדמונים אינה בטלה בהכרזה, ועל-כל-פנים צריך לחשוב מה טעם עלתה על דעתם שאין 'קליר' שם אדם. סוף כל סוף אבותינו מורגלים היו יותר ממנו אצל שמות בלתי-שכיחים, והעדר המקבילות לשם 'קליר' אצלנו ואצל אומות העולם אי-אפשר שהציק להם. ועוד מופלא הוא איך עלתה על דעתם לומר כן, אחרי שמצאו במטבעות-החיתום הקליריות לעולם את שתי

9 עיין: ערוך השלם, ערך 'קלר'. הצירוף 'אלעזר הקליר' הבא בערך זה מוכיח, ש'קליר' נתפס כתואר לשם הפייטן ולא כתואר לאביו כפי שביקשו לראות חכמים ראשונים. כך גם יהודה הדסי באשכול הכופר, אלפכית פא אות קו"ף: 'כאשר פייטו ר' אליעזר קליר'. אבל באלפכית פד אות נו"ן: 'נאם ר' אליעזר בן קלרן! בפיוטו'. במקורות קדומים נקרא הפייטן לעתים קרובות 'הקליר' סתם.

10 עיין מחזור ויטרי, עמ' 362, מפי רבינו תם; ועיין גם: תוספות, חגיגה יג ע"א, ד"ה ורגלי; וכן הוא ברא"ש, ברכות, סוף פרק ה. ומופלא הדבר, שרבינו תם כבר הרגיש בשיטת הקלירי שהיא לפי הירושלמי, וגם בכך שלא פייט לימים טובים שלגלויות. אף הוא עומד בתוקף על קדמותו של הקלירי ועל היותו בן ארץ-ישראל. אכן, ראיתם המדעית של קדמונינו יפה היתה בזה מראיית כמה חכמים מודרניים!

11 מסורת זו מובאת משם הרשב"א, עיין, למשל: א"ל לאנדרסהוט, עמודי העבודה², ניו-יורק תשכ"ה, עמ' 26.

12 אמונה משונה זו, שבלבלה את החוקרים והביכה את המחקר, סמכה על הערה תמוהה שהעיר ר' שמואל שולם, המגיה של ספר יוחסין בדפוס קראקא ש"מ, דף לד ע"ב ודף מז ע"ב, שראה קרובה לו של פסח במחזור אשכנזים, ושם חתום 'אני [!] אלעזר בן יעקב הקלירי מקרית ספר'; עיין: ספר יוחסין, מהדורת פיליפובסקי, לונדון 1857, עמ' 36, 53. תמיהה גדולה היא איך נתקבלה עדות זו כמעט בלא פקפוק כלל על דעת חוקרים ראשונים. עד מהרה מצאו אחדים מהם פתיחות של פיוטי הקלירי שהגימטריה שלהן אישרה את הידיעה.

13 מבוא למחזור בני רומא, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ז, עמ' 30. כל זאת אחרי לבטים קשים שנחלבט בזה בעקבות מחקרו המפורסם של ש"ר 'תולדות ר' אלעזר הקליר', בתוך: תולדות, וארשה תרע"ג, עמ' 195 ואילך. עיין: אגרות שד"ל, פרעמישל תרמ"ב, סימן רא, עמ' 465 ואילך.

התיבות, 'אלעזר' ו'קליר', מחוברות במלת 'בירבי', המציינת, לכאורה, באופן חד-משמעי את הזיקה שבין 'אלעזר' ל'קליר' כזיקת בן אל אביו. ומה שתמה שד"ל כנגד חכמי דורו שביקשו לראות ב'קליר' שם עיר – זמי שמע כזאת (ובפרט בימי קדם) שיהיה אדם מישראל חותם שמו אברהם ברכי ברלין, יצחק ברכי לבוב, יעקב ברכי פראג, יוסף ברכי רומא?¹⁴ – יפה לתמוה על כל מי ששיער, ש'קליר' כינוי של ר' אלעזר הוא, ויהא פירוש הכינוי מה שיהא. ואיך נייחס סברה עקומה כזאת לחכמינו הראשונים, ר' נתן בעל הערוך ובעלי התוספות?

אלא ברור, שהראשונים לא ראו את התיבה 'בירבי' הבאה בחתימות הקילירי כקיצור של 'בר רבי' (=בן רבי) אלא כתואר-כבוד, כמו שמצאנו לפעמים גם בתלמודים. לדעתם אפוא לא חתם הקילירי אלא 'אלעזר בירבי', ומלת 'קליר' או 'קיליר' שהוסיף יש לפרשה כתואר או ככינוי.¹⁵ והנה, סברה זו אין שום סיבה לבטלה 'על הסף', כי מלבד שהתיבה 'בירבי' אכן שימשה לא מעט במובן זה בתקופת התלמוד, אנו יודעים כעת שהיא היתה נפוצה במשמעות הזאת גם אחרי תקופה זו.¹⁶ אפילו בין מטבעות-החיתום הפייטניים הקדומים

14 באיגרתו הנ"ל אל צונץ, שם. באמת פליאה גדולה היא על חכמים שביקשו לראות ב'קליר' שם מקום, אחרי שכבר מצאו לאחר תיבה זו, בכמה חתימות, 'מקריט ספר'. כיצד תיארו לעצמם שכך חתם הקילירי, ולא 'מקליר' או כדומה.

15 לפיכך גם השמיטו את 'בירבי' בהזכרת הקילירי, שכן תואר זה נראה בעיניהם מיותר. ואף התירו לעצמם לקרוא לו 'הקליר', ולא ('הקלירי'), כי כבר מצאוהו, כביכול, מונה עצמו בצורה זו. הרעיון ש'בירבי' בחתימת הקילירי פירושו 'חכם חשוב' כבר העלה הנודע ביהודה (מהדורה תניינא, או"ח, סימן קיג), וביטל את דעתו בקלות יתירה שיי"ר בספרו הנ"ל, בטענה, ש'בירבי' במשמע האמור נכתב בש"ס תמיד ביו"ד אחרי הרי"ש ('בירבי'); ראה: שיי"ר (לעיל, הערה 13), עמ' 214, הערה 14. אבל אין הדבר כך; עיין בהערה שלאחר זו. אמנם מצוי בחתימות הקילירי לפעמים 'ברבי' בלבד, בלא יו"ד, אבל נראה, שבכל המקומות הללו הנוסחים משובשים, או שיש להעלות את היו"ד מתוך הטורים, ולא מראשם. אבל בגניזה מצאנו גם 'ברבי' בלא יו"ד במשמעות הנ"ל. באפשרות ש'בירבי' בחתימת הקילירי הוא תואר-כבוד שב ודן צ' מלאכי, האנציקלופדיה העברית, ערך 'קליר, אלעזר בן'.

16 עיין כעת: י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, סימן 43 (עמ' 72, מבית אלפא), ובעיקר סימן 75 (עמ' 155, מחוברת סוסייה): 'קדושת מר רבי איסי הכהן המכובד בירבי' ובנו 'רבי יוחנן הכהן הסופר בירבי'. ושם מראי-מקומות לכתובת אחרות: J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, Rome 1952, סימן 892: 'יודן ברה דרבי טרפון בירבי'; סימן 893: 'תנחום בירבי'; סימן 951 ביונית: BHPEBI (שלושתם מיפו). עיין גם: ב' מזר, בית שערים, א, ירושלים תשי"ח, סימן 137: 'יצחק בן יוסף בירבי'. א"ש רוזנטאל מביא במאמרו 'הכתובת בגבעת המבחר', פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 349, הערה 49, דוגמאות מתעודות הגניזה, על-פי: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, II, Oxford 1969, pp. 65, 66, 69, 71, 72 idem, *Texts & Studies*; (כולם 'בירבי') in *Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, p. 314, n. 6 332 ר' 332 (עמ' 332 ו-332) ('בירבי'). דיוקו של שיי"ר שהובא בהערה שלפני זו מוכחש אפוא כמעט מכל המקורות. ועיין גם רוזנטאל, שם, על משמעו המדויק של התואר.

היא מופיעה: וכבר ידענו, שר' יוחנן הכהן בירבי יהושע חתם 'יוחנן בירבי', וכך נהג גם ר' יהושע הכהן;¹⁷ על 'יעקב בירבי' שמצאו חתום בפיוט אחד העיר זולאי בשעתו,¹⁸ וכן מצאנו גם 'יהודה בירבי' ו'יצחק בירבי',¹⁹ ואין ספק, שיותר ממה שצוין בזה יש למצוא בחתימות הבאות בריבואות הפיוטים שבגניזה.

אמת, בשביל לקיים הנחה זו צריכים היינו למצוא פיוטים קיליריים, שתיבת 'קליר' חסרה מחתימתם ואין בהם אלא 'אלעזר בירבי' בלבד, וכן, לחילופין, ראוי היה, שנמצא פיוטים חתומים 'אלעזר קליר' בלבד, בלא 'בירבי'. אבל פיוטים משני הסוגים הללו אינם נמצא, כנראה: בסך-הכול יש בידנו קינה אחת ויחידה, אמנם קילירית בלא ספק, שחתימתה 'אלעזר בירבי',²⁰ אבל זו אין לה אח ואחות בין מאות הפיוטים הקיליריים שבידנו. 'לעזר בירבי' מצאנו חתום ב'פזמון' של אופן לראש השנה שחל להיות בשבת, אבל קיליריותו של הקטע ההוא מפוקפקת, ואין להביאו בחשבון לענייננו.²¹

מטבע-החיתום 'אלעזר קליר' בלא 'בירבי' מופיע בארבע מערכות-היוצר לארבע הפרשות שהוזכרו לעיל.²² בגופי היוצר שבמערכות הללו חתום באופן קבוע 'אלעזר' בלבד (במחרוזות ה'קדוש'). בפיוטי ה'מי כמכה' וה'י מלכנו' חתום שוב, לעתים פעמיים, 'אלעזר'. אבל במאורות חתום תמיד 'אלעזר' ובאהבות שלאחריהן 'קליר', כך, בלא 'בירבי' וביו"ד אחרי הלמ"ד, כדרך חתימותיו האמיתיות של הקילירי. אבל ייחוסן של מערכות-היוצר הללו לקילירי אינו בטוח כלל,²³ והן נראות אחיות למערכות-היוצר לפרשות

17 עיין: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 88, n.1. 'יוחנן בירבי' בא בחתימת הפייטן גם בשבעתא לשבת דברי, כ"י קרפמן, רשימת וידר 728. 'יהושע בירבי' עיין מאמרי: 'שבעתות הברלה ארץ ישראליות', תרביץ, לו (תשכ"ו), עמ' 361.

18 עיין הערותיו למאמרו של שייבר, גנזי קופמן, א, עמ' 39. לדעת זולאי שם הכוונה ליעקב בירבי דונש; עיין עליו: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 42 ואילך. וראה עוד להלן, הערה 21.

19 פיוט זה של 'יהודה בירבי' פרסם מ' זולאי בעיתון 'הארץ', יב ניסן תש"י (31.3.1950). 'יצחק בירבי' בא בסדר לשבועות בכ"י אוקספורד 2699/2.

20 פורסם ביד שייבר, במאמרו: 'Qalir's Qina' (לעיל, הערה 1), עמ' 357 ואילך. אבל מציאות הקינה הזאת אינה נטולת משקל, כמובן.

21 עיין: ש' שפיגל, 'אלעזר בירבי אבון' (לעיל, הערה 1), עמ' רפז. 'בון' שמצטרף בהמשך הוא, כנראה, מקרה בלבד. אם הפיוט נכתב באמת כפזמון לאופן, אי אפשר שהוא של הקילירי. בכל אופן יש לצרף את החתימה לרשימת מטבעות-החיתום שמלת 'בירבי' מובאת בהם כתואר.

22 עיין לעיל, הערה 5.

23 לא רק מפני מטבע-החיתום המשונה, שלא מצאנו כמותו בין פיוטיו הוודאיים של הקילירי, אלא גם מפני טעמים שבלשון ובסגנון. נוסף על כך, בסוף המערכת לפרה נזכרים בסידרה הזאת הישמעאלים במפורש ובצורה שאי אפשר לשבשה; ועיין על כך להלן. סעיף ד. חתימת שני השמות משונה בכל אופן, ואפשר שיש ללמוד מזה, שהפייטן, גם אם היה מאוחר לקילירי במאות שנים, ראה גם הוא את

הבבליות החתומות 'אלעזר בירבי קילר', ואלו קשה בלא גבול לייחסן לקילירי. אם כן, גם מהן אי־אפשר ללמוד דבר ודאי לענייננו.

ואולם גם כך אין למהר לדחות את המשתמע מיחס קדמונינו אל חתימות הקילירי, כי יותר מהם אנו יודעים כעת מה גדול היה כוחה של השיגרה בנקודה הזאת ביצירה הפייטנית, ובאיזו מידה הנהיגו בזה המשוררים הראשונים ביצירתם שיטה קבועה, שלא משו ממנה בעשרות ואף מאות פיוטים שכתבו. וכבר הורגלנו למצוא את חתימותיהם תמיד במקום קבוע בחיבוריהם, ובנוסף קבוע אחד, בלא שינוי או סטייה. אפשר, אם כן, שגם הקילירי קבע לעצמו מטבעות־חיתום שלא שינה בהם כלום, אם לא לעתים רחוקות בלבד, אולי משום סיבה חשובה שאינה ידועה לנו עוד. אבל מובן שבטחון בזה אין.

שאלה נוספת היא אם ניתן לפרש את התיבה 'קיליר' ככינוי מתאים למטבע של חיתום. שכן אם אכן איזה כינוי לפנינו, הרי ברור, שאין הוא פשוט, כי לא לשווא בחר הפייטן לציין בתיבה זרה, כנראה יוונית. ונראה קרוב לומר, שאין היא מלת ברכה ועידוד, מעין 'חזק' העברי,²⁴ שהרי לעתים קרובות למדי מצאנו תיבת 'חזק' מיתוספת על מטבעות־החיתום של הקילירי, ואין להעלות על הדעת בזה כפל לשון. גם מלת הצטנעות מפורשת, מעין מה שמצאנו במטבעות־החיתום הסוריות,²⁵ הביזאנטיניות²⁶ והעבריות המאוחרות יותר,²⁷ אינה צפויה כאן, אם התיבה 'בירבי' הבאה לפני 'קיליר' אכן פירושה '[בן] ל'אדם חשוב'. נראה אפוא, שהמתבקש כאן הוא ציון מעמדו או מקצועו של הפייטן, מעין 'חזן' או 'החזן' העברי.²⁸ מובן, שאין לצפות כלל למקבילה היוונית המדויקת של התיבה, כי אילו ביקש

התיבה 'קיליר' כתואר, וצירפו לשמו. או אפשר לומר, שאלעזר הפייטן חתם שמו של איש אחר (בנו?) שנקרא קיליר. אפשר שהפייטן היה מצאצאי הקילירי (עיין גם להלן בסוף מאמר זה), ושני השמות, 'אלעזר' ו'קיליר', חזרו במשפחה כמה פעמים במרוצת הדורות.

24 הופעת התיבה הזאת במטבעות־החיתום הפייטניים היא בעצמה פליאה גדולה, ותמיהה היא, שלא עלה עניינה במחקר עד כה. אפשר, אגב, שהקילירי היה הראשון שהשתמש בה, וקשה לדעת מה התכוון בה. קדם לו בתוספת תיבת העידוד 'יחי' שמעון בירבי מגס, אבל 'חזק' משונה יותר בצורתו, וראוי היה 'יחזק' או 'אחזק' או כדומה. במטבעות־החיתום שבשירת אומות העולם אין, עד כמה שידוע לי, מקבילה לתופעה.

25 אפרם הסורי חתם, כידוע, לעתים, 'פרומיון', כלומר, אפרם הקטן.

26 לעתים קרובות מאוד בחתימותיו של רומאנוס: τοῦ ταπεινοῦ Ρωμαίου — 'לרומאנוס שפל הברך', כלומר, הקטן.

27 תיבת 'הקטן' מצטרפת למטבעות־החיתום — כך נראה לי — לראשונה באירופה, ולראשונה השתמש בה אמתי בן שפטיה, בסוף המאה ה־ט'. אחר־כך צירפה לשמו פעמים רבות יוסף אבן אביתור בחתימותיו, ובעקבותיו — ר' שלמה הקטן, הוא שלמה אבן גבירול. עיין על כך מאמרי: 'בחינות בשירת פייטני איטליה הקדומים', הספרות, 30–31 (1981), עמ' 139 ואילך.

28 'חזן' בא במטבע־חיתום כנראה כבר אצל ינאי; עיין מאמרי: 'פייט לינאי חזן על משמרות הכהנים', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' קעז ואילך; 'חדשות בנושא המשמרות' (לעיל, הערה 3), עמ' 279 ואילך. על הופעת

הקילירי לומר 'חזן' סתם היה אומר זאת בעברית. וקרוב לפי שורת ההגיגון, שנמצא את התיבה רומזת לעניין זה בכינוי מיטאפורי או באיזה משחק-מלים. וראוי, שבקיאם ביוונית הביזאנטינית יתנו דעתם לאפשרות הזאת, ואולי ילמדונו מחכמתם. ושמא ניתן לחשוב על צורה 'מעוברתת' של המלה היוונית *Kallípoos*,²⁹ שפירושה 'מְעִין נאה', 'נביעה נאה' – כינוי מתאים ביותר לחזן ומשורר גדול, פה מפיך מרגליות, כקילירי. אמנם אין ההשערה מתיישבת יפה עם תעתיק השם כמטבעות שבהם הוא מופיע בצורת 'קיליר', אבל אפשר, שהיו"ד שלאחר הקו"ף אינה אס-קריאה של חירק אלא של צירה,³⁰ או של פונימה אחרת, קרובה, שכן אילו היא של חירק, היתה צריכה להתמיהנו השמטתה ברוב החתימות.³¹ ויש לבדוק לצורך זה את העדויות על דרכי ההגיג של היוונית המאוחרת בפי בני ארץ-ישראל, שמא יש בהן הסבר לתופעה הפוניטית הנרמזת בשינוי תעתיק אלה.

[ב]

האם באמת חתם ר' אלעזר בירבי קיליר שמות לא-לו בפיוטיו? לכאורה אין השאלה שאלה כלל, כי מן המפורסמות הוא, שאכן מצאנו בהרבה פיוטים ודאיים של הקילירי, ובחלקים אורגאניים מהם על-פירוב, לפחות שני שמות נוספים על שמו: 'יהודה' ו'הודיה'. אבל במחקר צוינו לבד מאלה גם שמות אחרים שנמצאו חתומים בפיוטיו ליד שמו ואלה הם: 'חדותא', 'שמואל בירבי אברהם' ו'יוחנן'.³² על התופעה כבר תמחו חכמים בימי הביניים, על-פי חתימה זרה אחת ('יהודה') שמצאו בקרובת הקילירי לפרשת זכור בסידור האשכנזי;³³ עכשיו שנתרבו לנו החתימות, נתרבו לנו גם התמיהות. ונראה, שראשית-כול עלינו לצמצם את היקף הבעיה לממדיה האמיתיים. כי החתימות הרבות שצורפו במחקר החדש לעניין אינן מופיעות באמת אלא במקומות בודדים ואינן בחינת תופעה קבועה. חדותא ויוחנן (הכהן) שניהם פייטנים ידועים ומסוימים הם, ומספר הפיוטים האותנטיים שהגיעו אלינו מידיהם אינו קטן כלל. חתימות שניהם מופיעות פעם

התיבה בחתימה קילירית הערתי במאמרי 'לעניין המשמרות' (לעיל, הערה 1), עמ' קמג. התיבה מופיעה בחתימת הקילירי גם בשבעת גדולה שלו לשבת זכור, כ"י אוקספורד 2714/9. ההצעות שהעלה צ' מלאכי באנציקלופדיה העברית (לעיל, הערה 15) אינן מתקבלות על הדעת.

29 עיין ערכו במילונם של Liddel & Scott. התיבה מופיעה בספרות גם כמיטאפורה לקול ערב. *Kallippón* הוא שמה של באר מפורסמת באתונה.

30 וכבר הדגיש זאת שיי"ר לעניין אחר; ראה: תולדות (לעיל, הערה 13), עמ' 207, הערה 9.

31 כך, אגב, גם השמטת היו"ד השנייה בחתימת 'קיליר'. גם על-פי זה נראה, ששם אחר לפנינו, אולי של צאצא מאוחר של הקילירי הקדום.

32 עיין: מ' זולאי, 'פיוטים חדשים לרבי חדותא', תרביץ, כב (תשי"ג), עמ' 30.

33 עיין על כך להלן.

אחת בלבד בקדושתא אחת ליום-הכיפורים (תחילתה 'אזרחי ידעך מכל אומות') שמתייחסת בכותרתה, באחד מכתבי-היד, לקילירי,³⁴ אבל בהעתקה אחרת שלה היא מתייחסת לר' חדותא.³⁵ שמו של חדותא חתום בקומפוזיציה הזאת במחרוזת-הסיום של המגן (פיוט א¹),³⁶ ואילו שמו של יוחנן – בסטרופת-הסיום הפיקטיבית הבאה אחרי המשלש (פיוט ג¹).³⁷ שמו של הקילירי אינו מופיע חתום אף באחד מן הפיוטים הרבים שבקומפוזיציה הזאת, אבל בחלקים אחרים שבה מופיעות עוד שתי חתימות זרות: 'שמעון' ו'יוסף'.³⁸ יש לציין, שהדרך שבה מופקת חתימת חדותא במחרוזת-הסיום של המגן אינה פשוטה: כדי להשלימה יש לקלוט בה את אות-הפתיחה של מלת-השרשור, 'חמתו', ואין זה נהוג כך בשום אופן בפייטנות הקלאסית. גם האל"ף שבסוף השם מופקת בדרך לא ישרה, מן הסיומת המקראית 'י צבאות יגן עליכם'; סיומת מקראית אינן מצטרפות בדרך-כלל למטבעות-החיתום בימי-קדם. אם כן, ספק אם הסטרופה אכן חתומה 'חדותא' כפי שנראה לנו, וכפי שנראה בשעתו למעתיק, שייחס, כנראה על-פי חתימה זו, את הקדושתא כולה לר' חדותא.³⁹

34 פורסם בידי שייבר, גנזי קריפמן, א, עמ' 9. הכותרת באה בכ"ז אוקספורד 2713/1, ולשונה: 'קדושתא דצומא רבא דר' אלעזר'. סתם 'אלעזר' בגניזה, בכותרות מטיפוס זה, הוא הקילירי (אם-כי לא תמיד).

35 כ"ז ט"ש H 8/6: 'קדושתא אחרי מות דר' חדותא'. בכתב-יד זה באה רק החטיבה הראשונה של הקרובה. קטע זה פורסם בידי י"מ אלכונג בספר: ציונים לזכר י"ג שמחוני, ברלין תרפ"ט, עמ' 87 ואילך. זו היתה הופעת הבכורה של השם 'חדותא' ('הדותה' הופיע בתרפ"ז) במחקר. בכתב-יד אחר, קריפמן 8, מופיעה התחלה של הקרובה בלא ייחוס כלל: 'מעמד כפור'. עיין: גנזי קריפמן, שם.

36 לשון המחרוזת כך היא: ח'מתו יסיר מכם/דורור וסליחה ומחילה ימציא לכם/תמצאו חפץ ביום צומכם/י צבאות יגן עליכם' (במקרא: עליהם). 'חמתו' היא מלת-שרשור מן הפסוק שלפני סטרופת-הסיום: 'והוא רחום... ולא יעיר כל חמתו'. יש להעיר, שבפייטנות הקדומה לא מצאנו אלא במקרים בודדים בלבד שפייטנים חותמים שמם בסטרופת-סיום. המנהג טיפוסי לפייטנות המאוחרת.

37 הנוסח כאן: 'המה ידידיך חוסה נא/ ורחם נא וחטאם העבר נא/ ח'שוב נא ועתה שא נא/ ונאקך להצדיק נא בתחנון סלח נא'.

38 שניהם בקיקלר הנפוץ מאוד 'איש קורא בגרון' שפרסם שייבר, שם, עמ' 12. בקיקלר הזה מופיעה, אחרי הגוש הראשון של שלוש מחרוזות, סטרופת-קדוש בלתי-חתומה (יום כפור אפציה [נ"א: אנצח] בנעימות), והיא, כנראה, סטרופת-הקדוש האותנטית היחידה של הפיוט. 'שמעון' חתום אחרי גוש סטרופות נוסף, ואין הוא מופיע בשום העתקה נוספת של הקיקלר הזה, לבר מזו שפורסמה שם. זולאי (גנזי קריפמן, שם, עמ' 38) נטה לייחס את מחרוזת-הקדוש לשמעון בירבי מגס, אבל אין זאת אלא השערה בעלמא. רחוק מאוד לחשוב, שהקיקלר כולו לר' שמעון בירבי מגס (שירמן [לעיל, הערה 18], עמ' 4, הערה 6). 'יוסף' חתום בסטרופת-קדוש נוספת, גנזי קריפמן, שם, עמ' 13: 'יום סלח פשעי נכך צ"ל במקום: [רשע] בני'. בכ"ז H 6/94 חתום בסוף הפיוט 'עקב בירבי', כפי שהעיר זולאי שם. אם כן, בתוך פיוט אחד באות שלוש חתימות שונות. אין ספק, שאף אחת מהן איננה של בעל הפיוט.

39 ראוי להבליט את העובדה, שסטרופת-הסיום שלאחר המחיה איננה חתומה כלל, ואין זה מקובל כך בפייטנות. קרובות החתומות בסטרופת-הסיום של המגן מביאות חתימה גם בסטרופת-הסיום שלמחיה. כל-שכן אם סטרופת-הסיום הפיקטיבית שלאחר המשלש חתומה גם כן.

הקומפוזיציה כפי שהיא מופיעה לפנינו שם מכילה קטעים שהם של הקילירי בוודאי: בחוליה השלישית שלה באה סידרת־היטים גדולה, שטור אחד ממנה מצוטט משמו של 'אלעזר' על־ידי קרקסאני. אבל שלושת הקטעים הראשונים של הקרובה, וכן גם הקיקלר 'איש קורא בגרון' הבא אחרי המשלש, ספק גדול אם הם של הקילירי. למעשה, אין ייחוס הקטעים הראשיים לקילירי סומך על מאומה, חוץ מכותרתו של מעתיק אחד. מעתיק זה קרוב לוודאי שהכיר ברהיטים שבקרובה שהם של הקילירי ולפיכך ייחס לו, על־פיהם, את הקומפוזיציה כולה. וכבר ראינו, שמעתיק אחר ייחס אותה קומפוזיציה לר' חדותא על־פי חתימת שמו, כביכול, בסטרופת־הסיום של המגן. קרוב לומר, ששני הייחוסים מוטעים. וכבר הערתי במקום אחר,⁴⁰ ששלושת הקטעים הראשונים של הקדושתא הזאת אפשר שהם קדומים לימי הקילירי, וייתכן שהם קטעי־הפתיחה של הקדושתא שבה שימשו, במקור, מחזורי הרהיטים המחרוזים שיוחסו ליוסי בן יוסי;⁴¹ דמיונות מקצב וסגנון ושימוש־לשון משותפים מעידים בזה עדות נכבדה. מעתה יש לומר, שהקרובה כפי שהיא לפנינו עשויה טלאי על גבי טלאי. מי שטלטל את חולייתת הראשונה ממקומה גם החליף בה את סטרופת־הסיום המקורית שמצא, באחרות, זרות, אחת — אולי — של חדותא ואחת של יוחנן.⁴² בכל אופן, אין כאן שום חתימה זרה בפיוטי הקילירי, אלא כלאי פיוטים יש כאן. בפיתם זו אין, כנראה, פיוטים קיליריים כלל.

גם 'שמואל בירבי אברהם' אינו מופיע בהקשר קילירי אלא בקומפוזיציה אחת,⁴³ אבל החטיבה שבה הוא בא אינה אותנטית שם. וכבר הכיר בזה זולאי בשעתו והעיר על הקטע האותנטי שהוחלף. זה נדפס במקום אחר, בהקשר אחר.⁴⁴ שמואל בירבי אברהם פייטן אחר הוא, ופייט, כנראה, גם שירים אחרים. בכ"י קויפמן 143 באים פיוטי־קדושה מקיפים

40 במאמרי: 'חדותא בירבי אברהם' (לעיל, הערה 3), עמ' ט, הערה 11.

41 עיין מאמרי: 'מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי', קובץ על יד, ז (יז), ירושלים תשכ"ח, עמ' 18 ואילך.

42 אולי מפני שלא מצאן במקומן או מפני שמצאן עשויות כתבנית אחרת. שלא התאימה למנהג המאוחר, כגון שהביאו שלושה טורים בלבד, כנהוג אצל ינאי סטרופת־הסיום המדומה החתומה 'יוחנן' בוודאי אינה שייכת לקרובה הזאת: היא מופיעה (כנראה בהקשר אותנטי) בסוף המשלש של הקדושתא המפורסמת של יוחנן הכהן 'אשען במעש אזרח' (א 8145) במחזורי רומניאה (אבל היא חסרה בנוסחים הבאים במנהג איטליה). בכ"י ט"ש 13H3/1 בא הכישלש של 'אזרחי ידען' כלשונו, אבל מחירות־הקדוש הפיקטיבית החתומה יוחנן איננה שם. אחרי הכישלש בא שם, במקום 'איש קורא בגאון', קיקלר קילירי ('אצילי פרח דוכן תרומות'), ואחר־כך העסטי־יטא הקילירית 'אידת קטורה בכף מעטיר' (עיין גנזי שירה ופיוט, עמ' 16) הערתי על כך בסני. סה (תשכ"ט), עמ' קסז

43 קרובה לנעילה שפרסם אלבוגן על־פי כ"י 2853/12 HUCA, IV (1927), p. 429

44 עיין: זולאי (לעיל, הערה 32), עמ' 30, הערה 9 הקטע השייך לקרובה שפרסם אלבוגן (לעיל, הערה 43) פורסם, לדעת זולאי, שם, בידי מרקוס בגנזי שירה יפייט. עמ' 21. אמנם השערה זו אינה למעלה מכל ספק.

החתומים בשמו, בסוף קדושתא ליום-הכיפורים; אבל אין שם בסביבה פיוטים ודאיים של הקילירי כלל.⁴⁵

לפי זה אין חתימות זרות בפיוטי הקילירי אלא שתיים בלבד: 'יהודה' ו'הודיה', אבל שתיים אלו שכיחות בפיוטיו ביותר, ובקטעים שאין שום פקפוק בשייכותם האמיתית ליצירות שבהן הן שלובות. השם 'יהודה' נראה קצת נדיר יותר; הוא בא בעיקר בקדושתאות (בסטרופות-הסיום הפיקטיביות שלאחר המשלש), אבל גם, מדי פעם בפעם, בשבעות ובקטעי-פנים של קדושתאות. 'הודיה' בא לעתים קרובות בקדושתאות (גם כן במחרוזות-הסיום המדומות שלאחר המשלש), אבל הוא שכיח מאוד בשבעות, עד כדי כך שהוא מעין סימן-היכר לשבעות הקיליריות בכלל, כי בשבעות אין הפייטן חותם בדרך-כלל אלא 'אלעזר' בלבד.

כידוע, מסורת אשכנזית קדומה, שמקורה בראב"ן, ראתה בשם 'יהודה' שבחתימות הקילירי את שם אחי הפייטן שמת, כביכול, בקצירת ימיו ושהקילירי ביקש להציב לו יד ושם ביצירתו.⁴⁶ ואולם נראה, שהמסורת, יותר משהיא משמיעה עדות, היא מפרשת את המצב על-פי נהגים פייטיניים מאוחרים. כי אכן כך היה מנהגם של פייטני מרכז-אירופה, כנראה למן ימי אמתי האיטלקי בסוף המאה ה-ט', לרשום בחיבוריהם זכר לבני משפחתם.⁴⁷ אפשר, כמובן, שעלינו לראות במנהגם זה עדות על הבנתם-הם בפיוטי הקילירי, כי אין להניח, שהרעיון היה עולה על דעתם אילמלא מצאוהו מתמשש אצל מי שממנו למדו את רוב כל חוקי פייטנותם. בכל אופן, אין המסורת סומכת, כנראה, אלא על השכל הישר. ואכן, אין שום מניעה לומר, ששני השמות, גם 'יהודה' וגם 'הודיה', מציינים קרובי משפחה של הקילירי. וצריך לומר כן, כי אילו אנו מעלים על הדעת שאנשים זרים כאן שהקילירי ביקש לכבדם, כגון חזנים אחרים או כדומה,⁴⁸ אין אנו יכולים לפרש בשום אופן את הקירבה

45 עיין זולאי, שם. כתב-היד מתחיל בפיוטי הקדושה, ויש אחר-כך רהיטים שונים, שאף אחד מהם לא יוחס מעולם לקילירי.

46 עיין: ש"ר, תולדות (לעיל, הערה 13), עמ' 237, הערה 34. מופלא הדבר, שבמקום המקביל בקדושת הקילירי להחודש חתום 'הודיה', אבל חכמים לא הרגישו בכך. רק ש"ר חש בדבר, אבל סירס את החתימה ל'יהודה'.

47 אמתי כבר חתם בשני פיוטי משלו, לבד משמו, את השם 'עבדאל', שהוא שם בנו. עיין מאמרי: 'בחניות בשירת פייטני איטליה' (לעיל, הערה 27), עמ' 140. כך נהג אחריו ר' שלמה הכבלי, שחתם ביוצר הגדול שלו לפסח, 'אור ישע מאושרים', את השם 'מרדכי'; עיין ספרי: פיוטי שלמה הכבלי, ירושלים תשל"ג, מבוא, עמ' 92. מנוסח החתימה ברור, שמרדכי היה קרובו של ר' שלמה, כנראה בנו. על פייטנים אחרים, איטלקיים ואשכנזיים, שנהגו כך, עיין המבוא הנ"ל לפיוטי שלמה הכבלי, עמ' 94, הערה 66. 48 מנהג כזה נהג ר' סעדיה גאון, שחתם בפיוטיו כמה שמות, כנראה של חזנים ממקורביו, כגון שלמה, שאת שמו חתם במחזור גדול של מערכות יוצר לכל הפרשות, אלעזר (סידור ר' סעדיה גאון², מהדורת י' דרודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשכ"ג, עמ' תא) ודוד (שם, עמ' שצה). וכן נהג רב האי, שחתם בהרבה פיוטים 'אברהם בן יצחק', וכן חתם גם שמות אחרים, כגון פצל בן שלמה, אברהם בן סהל, עזרה

הבולטת שבין שני השמות. כי איך מצא הקילירי דווקא שני אנשים זרים בעלי שמות קרובים כל כך בשביל לכבדם בעשרות משיריו?

אבל אם אכן 'הודה' ו'הודיה' שניהם קרובי הקילירי היו, כגון שניהם אחיו או שניהם בנו, פליאה גדולה היא שלא מצאנו מעולם שחתם את שניהם גם יחד בקומפוזיציה אחת, בזה אחר זה.⁴⁹ לפיכך, וגם משום הקירבה המופלגת שבין שני השמות, נראה לי, שאין כאן שני שמות כלל, אלא שם אחד בלבד, והיינו יהודה היינו הודיה.

כהשערה בעלמא אני מבקש להעלות את הסברה שמא אין 'הודה' ו'הודיה' שמות כלל, אלא כינויים לפייטן, המודה לה' בשירתו ומהללו ומשבחו בנעים זמירותיו, מעין מקבילה עברית מחוכמת ונמלצת ל'קליר' היווני על-פי הצעת פירושנו לעיל. לפי זה לא התכוון הפייטן לשם יהודה ממש, ובאמת ביקש לנקד את הדל"ת בסגול, מלשון 'ומשירי אהודנו' (תה' כח: ז) או 'על כן עמים יהודוך' (שם, מה: יח). אפשר, שמשום הקירבה של הפועל המליצי 'יהודה' אל שם-העצם הפרטי השכיח גם שינה את נוסחו ל'הודיה'.

מובן, שאין להשערה הזאת שום קשר עם ההשערה שהעלינו בקריאת החתימה 'אלעזר בירבי קליר'; להיפך, אפשר שהיא סותרת אותה, שכן אם אכן ביקש הקילירי לחתום 'אלעזר בירבי' בלבד, ומלת 'קליר' שהוסיף כינוי הוא, וכן גם 'הודה' ו'הודיה', בדין היה, שנמצא פיוטים קיליריים חתומים 'אלעזר בירבי, הודיה', או 'אלעזר בירבי, יהודה', והנה אין בידנו פיוטים כאלה: בפיוטים הקיליריים האמיתיים מצטרפות התיבות 'הודה' או 'הודיה' או אל החתימה המלאה 'אלעזר בירבי קליר' או אל החתימה החסרה 'אלעזר'. אבל, כפי שאמרנו, מטבעות-החיתום היו קפואים בשימושם של פייטנים קדומים, ואפשר שקפאון זה יש בו הסבר גם לחמיהה הזאת.

עניין נוסף שיש לעמוד עליו הוא הופעת החתימות 'הודה' ו'הודיה' בקצת קדושתאות קיליריות לפני הופעת חתימת הקילירי עצמו,⁵⁰ וזה דבר שקשה לשער אילו כינויים כאן,

בן מכתאר ועמרם. על מנהגו של רב האיי בזה עיין מאמרי: 'עיונים בשירתו של רב האיי גאון', שי להימן — ספר-היובל לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 246 ואילך, ושם באריכות על התופעה בכלל. אבל הגאונים לא חתמו את שמות עצמם בפיוטים הללו כלל, ורק חתימות זולתם מופיעות בהם. המנהג לרשום באקרוסטיכון את שם נמען השיר, ולא את שם מחברו, נפוץ ביותר בשירת-החול הלאטינית של תקופת קארל הגדול.

49 גם 'הודיה' לבד לא מצאנו. מלבד כהשלמה אחת לקרובת ט"ב שפרסמתי במאמרי: לעניין המשמרות' (לעיל, הערה 1), עמ' מ. אבל אין ספק, שהחתימה כוונה גם שם להצטרף לחתימה שלימה של הפייטן שבאה ב"ד החתיבות הראשונות של הקרובה.

50 כך הוא בסידורים האשכנזיים ב'הודה' שבקדושתא לזכור ובי'הודיה' בקדושתא לשבת החודש. בשתי הקומפוזיציות הללו אלו הן החתימות הראשונות. החתימה המלאה של הפייטן באה רק בהמשך, בפיוט ה. אבל ברוב המקרים, כשבאה חתימה 'הודה' או 'הודיה' אחרי המשלש, חתום 'אלעזר' במשלש עצמו. כך גם בקדושתא לחתן שהבאתי בספרי (לעיל, הערה 5), עמ' 157.

ולא שמות. אבל דבר זה קשה להלמו גם אילו שמות של בני אדם כאן, כי למה יחתום הקילירי שמות זולתו קודם שחתם את שם עצמו. והנה, בכל המקרים (המעטים) שמצאנו כך בקדושתאות, באות החתימות 'יהודה' או 'הודיה' בסטרופות-הסיום המדומות שבסופי המשלשים, ומעמדן של אלו, כידוע, רופס ומפוקפק בכלל.⁵¹ במקרים שעליהם אנו תוהים אפשר לחשוב על עיבוד מְשָׁלִים של הקרובות (בידי הפייטן עצמו), או על העלם סטרופת-סיום מדומה ראשונה שהיתה חתומה 'אלעזר'. תופעה אחרונה זו כבר צוינה בשתי קדושתאות קיליריות לפחות.⁵²

[ג]

סתום לא פחות מן התיבה 'קליר' הבאה במטבעות-החיתום של ר' אלעזר, הציורוף 'מקריית ספר', הבא בחתימותיו לציין, כביכול, את שם עירו. כידוע, אין עיר ששמה קריית ספר כלל, וכבר בימי יהושע בן נון לא ציין הציורוף אלא את שמה הקדום של עיר שנקראה בימיו דביר (יהו' טו: טו ועוד). אין שום ספק, שהקילירי רשם את שם עירו בכינוי מליצי, כדרך שנהג, אולי, גם בציון מעמדו. אך למותר למנות כאן את הנסיונות שנעשו במחקר לאתר את 'קריית ספר' הקילירית ואת הצעות הזיהוי שהועלו.⁵³ רוב הערים שהוזכרו לצורך זה אינן באות בחשבון לפי שהן ערים של חוץ-לארץ, וכבר מבורר אצלנו, שהקילירי חי ופעל בארץ-ישראל. והנה, בארץ-ישראל לא נמצאה שום עיר שמלת 'קריית ספר' תפול על שמה, ועדיין אין בידנו אלא ההשערה שהעלה ש' אפנשטיין בשעתו, שקריית ספר היא טבריה, לפי שזו היתה בשעתה, ואולי אף בימי הקילירי, עיר מלאה חכמים וסופרים.⁵⁴ אבל בשל סיבה זו שיער שי"ר עשרות שנים קודם-לכן, שקריית ספר היא בארי או אוטראנטו.⁵⁵ וקשה באמת לשער, שהקילירי 'הלביש' את השם המקראי על עירו בסתם, בלא שום קשר מפולפל בין הכינוי המליצי והשם האמיתי של העיר.

51 עיין על כך ספרי (לעיל, הערה 5). עמ' 144 ואילך; ועיין גם מאמרי. 'עיונים בתהליכי העיצוב התבנית של סוגי הפיוט הקלאסיים', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 262 ואילך; ועיין גם לעיל, הערה 42.

52 עיין: אורמאן (לעיל, הערה 1), עמ' נד (החלק העברי). בקרובה באות שלוש מחזרות-סיום מדומות חתומות 'חזק' (כל אות ארבע פעמים). אבל בכתב-יד אחד באה לפניהן עוד מחזרות אחת, חתומה 'אלעזר' מצב זהה בא בקדושתא של הקילירי לפרשת פרה שתתפרסם בידי שולמית אליצור (לעיל, הערה 1). בשני המקרים נשרה סטרופת-הסיום החתומה 'אלעזר', ולא אף אחת משאר המחזרות. אין לדעת סיבת הדבר; נראה, שקהילות תמהו על הופעתן של ארבע סטרופות-סיום פיקטיביות (במקום שלוש, כרגיל) והשמיטו את הראשונה דווקא, לפי שאותה בלבד ניתן היה להשמיט בלא לשבש את האקרוסטיכון שהצטרף משאר המחזרות.

53 סקירה של ההצעות ימצא המעיין בספרו של אלבוגן (לעיל, הערה 1), עמ' 234.

54 עיין ש' אפנשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ו, עמ' 31.

55 תולדות (לעיל, הערה 13), עמ' 216, הערה 17.

נראה לי, שראוי לבדוק את האפשרות לזהות את קרית ספר עם ציפורין שבגליל התחתון, עירם של רבי ור' יוחנן וריש לקיש, ומקומם של רבים מחכמי התלמוד. הכתיב הארצישראלי המקורי של שם העיר הוא, כידוע, ציפורין, או ציפורים,⁵⁶ אבל בפינוי הקילירי מצאנו לעולם 'ציפורים' בלבד. כך בקינתו הידועה 'איכה ישבה חבצלת השרון':⁵⁷ 'בכו תבכה מחומשת ספרים/כנהרג כהן ונביא ביום הכפורים/ועל דמו נשחטו פרחים כצפירים/ונדו כצפרים כהני ציפורים'; וכן גם בקינה 'איבדתי קישוטים עשרה':⁵⁸ 'קציניי ישבו חפורים/ונעו ממעונות אריות וכפירים/רצחום צרים ושחטום כצפרים/כנסעה סנהדרין משפרעם ובאה לציפורים'. 'ציפורים' בא גם בפינוי המשמרות של פינחס:⁵⁹ '...בפרסך עלימו פח לצידים כצפרים/בשובכך כהנים לידעה עמוק צפורים', וכן בשבעתא שלו לזכר משמר ידיעה,⁶⁰ שחורזת כולה בחרוז 'רים', כנגד שם מקום המשמר: צפורים. והנה, תעתיק שם העיר ביוונית ורומית, בוודאי על-פי היגיוו בעברית,⁶¹ היא בדרך-כלל Sepphoris, אבל היירונימוס כותב Saphorim,⁶² כלומר, 'ספרים', והוא לשון שנופל בדיוק על 'קרית ספר' של הקילירי. ציפורי היתה עיר מרכזית בגליל, ויישובה היהודי היה צפוף. היא היתה מבורכת בבתי-כנסיות,⁶³ ואפילו בית-כנסת של בבליים היה שם עוד בתקופת התלמוד.⁶⁴ אין ספק, שהכינוי המקראי התאים לעיר גם מן הצד הזה.

56 עיין: ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 130 ואילך; ב, ירושלים תש"ד, עמ' 53 ואילך. עיין גם: ש' קליין, ארץ הגליל², ירושלים תשכ"ז, עמ' 86.

57 עיין: גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב (לעיל, הערה 1), עמ' מח.

58 עיין מאמרי: 'חקרי פיוט ושירה' (לעיל, הערה 1), עמ' 27.

59 עיין: מ' זולא, 'לתולדות הפיוט בארץ ישראל', ידיעות המכון, ה, תרצ"ט, עמ' קלט.

60 עיין מאמרי: 'חדשות בנושא המשמרות' (לעיל, הערה, 3), עמ' 263. וכן הוא גם ב'בריייתא דכ"ד משמרות': ידיעה עמוק צפורים. עיין: ספר הישוב (לעיל, הערה 56), א, עמ' 163.

61 אין התעתיק מציין אלא את שמה העברי של העיר. השם הנכרי של העיר היה דיוקיסריה. עיין: ספר הישוב, שם, עמ' 131.

62 קליין (לעיל, הערה 56), עמ' 86.

63 עיין קליין, שם. בית-הכנסת הגדול של העיר 'סידרא רבה דציפורין' נזכר בפסדר"כ קלו ע"ב, ובבשה"ר ד: ג. 'בי מדרשא דציפורין' נזכר בירוש' פאה פ"ז מ"ד, כ ע"ב, וכן נזכר בה בית-כנסת של טרסיים (=אורגים). בחפירות נתגלו שרידי בית-כנסת של אנשי צור בציפורי (כל הנתונים על-פי קליין, שם, עמ' 88) בשבחה של ציפורין ובשבח אוכלוסיה המרובים באים מאמרים רבים בתלמודים; עיין: ספר הישוב, שם.

64 'כנישתא דבבלאי' בציפורי נזכר בכמה מקומות בתלמודים: עיין: קליין, שם, עמ' 87, הערה 33. הדבר ראוי לתשומת-לב, כי ייתכן, שיש בו פתח להבנת המנהג ה'בבלי' ביוצרותיו של 'אלעזר בירבי קילר' לפרשות השבועיות, בין אם נכתבו בידי הקילירי הקדמון (דבר שאינו נראה סביר) ובין אם נכתבו בידי מי מצאצאיו. עיין גם להלן בסוף המאמר. ציפורי היתה גם עירו של הפייטן יפת החזן בן עמרם הממחה, ובוודאי גם של אביו עמרם החזן בן משה החזן והממחה. שפוטס רבים שלהם נמצאים בגניזה (ספר הישוב [לעיל, הערה 56], ב, עמ' 54; על-פי מאן)

[ד']

מן המוסכמות האקסיומאטיות של המחקר כימינו היא ההנחה, שהקילירי פעל קודם לכיבושה של ארץ-ישראל בידי הערבים, אם כן, לפני שנת 636 לערך לסה"נ. הנחה זו חשובה ביותר לחקר הפיוט בכלל, כי על-פיה ניתן להציב גבול של זמן להתגבשותן הסופית של תבניות רוב סוגי הפיוט הקלאסיים. ואולם אין בידנו תימוכין של ממש להנחה זו, ואין אנו ניזונים בזה אלא מ'נימוק שבשתיקה', שבמקרה זה הוא כבד-משקל במיוחד: במאות פיוטי הקילירי שהגיעו לידנו לא מצאנו עדיין שום זכר לערבים. דבר זה ודאי אינו מקרה, כי הקורפוס גדול, ואומות העולם נזכרים בו פעמים אין ספור. לפיכך חשוב לפרסם כאן שבעתא קילירית אחת שלכאורה נזכרים בה הערבים, ובהקשר שנראה משמעותי מן הצד הכרונולוגי. הפיוט בא בכ"י אוקספורד 2700, דף 24 ע"א, ⁶⁵ וזה לשונו:

שבעה

אָנוּקִים מְעוּצָב לְהַרְגִיעָה	נְיֹשֶׁעַ
אָנְקָתָם אֶין וְשׁוֹנֵם שְׁעָה	
אָבוּדִי בְּגִיא רְשָׁעָה	כֵּן יוֹשִׁיעַ
מְאֻדְמַת זְרוּיָמוּ לְהִינְשָׁעָה	
עֲזִי זְמַרְתָּ זֶה נִי־הֵי לְיֹשֶׁעָה	5

<ברוך>

לְמוֹפְרָכִים וְהַדְרִיכָם בְּמִי שׁוֹעֵל	נְיֹשֶׁעַ
לְהָגֵם כְּשֶׁעַ חֵשׁ לְמוֹ תַעֲלֵ	
לְמוֹפְרָרִים כְּלַעֲנַת רַעַל	כֵּן יוֹשִׁיעַ
מְלַחֲלַח וְחִבּוֹר וְהָרָה הַמּוֹנִימוֹ לְהַעֲלֵ	
יִי מְמִית וּמְחַיֶּה מוֹכִיד־שְׁאֹל נַעֲלֵ	10

<ברוך>

1 אנוקים: את ישראל שנתאנחו מעבודתם. מעוצב: מעמל ועצבות. / 2 און: שמע (הנושא: הקב"ה). מלות 'און ושונם' כתובות למעלה מן השורה. / 3 בגיא: בארץ. / 4 זרוימו: שנפורו בה. / 5 עזי וכו': שמ' טו: ב. / 6 למופרכים: לנעבדים בפרך. והדריכם: והעבירם. במי שועל: במים שהקב"ה מודדם בשעלו (יש' מ: יב). / 7 להגם: תפילתם של ישראל. כשע: כששמע. תעל: תרופה. / 8 למומררים: לישראל. בלענת רעל: כינוי לפורעניות הגלות. / 9 מלחלח ... והרה: דה"א ה: כו. ובמקרא: 'והרא'. / 10 יי ממית וכו':

65 מלבר 82 (!) הדפים הבאים בכתב-היד הזה יש בגניזה, באוספים שונים, דפים נוספים לרוב שנתלשו מטומוס זה. חלקם פורסם בידי מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קכז ואילך. הסידור מייצג בעיקרו מנהג ארצישראלי.

עֲצוּרֵי בְּצִיַּת תְּלֹאוֹכָה	נְיוֹשׁ <ע>
עֲנוּדֵי דָת מִים רְחֹבָה	
עֲגוּמֵי בֵין הָאוֹמוֹת בְּכֹאִיכָה	כֵּן יוֹשׁ <ע>
מַעֲלִילִם וּמַשְׁנֵעֵר <ע> וּמְכּוּשׁ וּמַשְׁכָּא	
אַל נַעֲרֹץ בְּסוּד קְדוּשִׁים רַבָּה	15
ב>רוך<	

אתה בחרת

זָרַע לְנִי כְּפָרִים	נְיוֹשׁ <שע>
זָרְדִים נְשׂוּאִים עַל כְּנָפֵי נְשָׁרִים	
זְנוּחֵי הַמְּפֹזְרִים	כֵּן יוֹשׁ <יע>
מִזְרִיַּת כּוֹשׁ קְבוּצִים וּמְשׁוּפָּרִים	
אֲזוּ יַעֲלוּ עַל מִזְבֵּחַךְ פָּרִים	20

ב>רוך< שאותך

רְדוּלֵי כְּפָרְךָ, עַל יְדֵי נִדְאָה כִּי טוֹב	נְיוֹשׁ <שע>
רְשׁוּמֵי שְׂכִין בְּהֶהָר הַטּוֹב	
רַכְבוֹת אֶהְלִי מֵה טוֹב	כֵּן יוֹשׁ <יע>
מִרְבִּיעֵית וְחוֹתָן לְשִׁמְחָם בְּטוֹב	
הוֹדוּ לִי כִּי טוֹב	25

ב>רוך< הטוב לך

שמ"א ב:ו. חסרה הזכרת הטל. / 11 בצייט: בשממת. / 12 ענודי: מקושטי. דת ... רחבה: בתורה (על-פי איוב יא:ט). / 14 מעילים ... ומשבא: אין מקרא כזה. והקרב ביש' יא: יא, ושם: 'אשור ומצרים ופתרוס וכוש ועילם ושנער וחמת ואי' הים'. 'כוש' בא גם להלן, טור 19, ואפשר שכאן הוא במקום מצרים או אשור. ר'שבא' בהקשר משיחי בא ביש' טו:ו. / 15 אל...רבה: תה' פט:ח. / 16 לני כפרים: ישראל שלנים בין אומות העולם הכופרים בה' (שה"ש ז:יב ומדרש רבה לפסוק). / 17 זרדים: כנראה: נטעים, כינוי לישראל. אבל אין הוא שגור, ואפשר שהלשון משובשת. / 19 מזריית: מפזורת. כרש: עיין לעיל, הפירוש לטור 14. ומשופרים: ומיופים. / 20 אז ... פרים: תה' נא:כא. / 21 רדולי: דאי משובש, רצ"ל, כנראה, רדויי בפרך, מלשון 'לא תרדה בו בפרך' (וי' כה: מג ועוד). על ידי וכו': שב אל 'יושע' שבראש הטור. נראה כי טוב: הוא משה (שמ' ב:ב). / 22 רשומי: את ישראל. / 23 אהלי מה טוב: היינו ישראל (במ' כד:ה). / 24 מרביעית: מן החיה (המלכות) הרביעית, היא אדום (דנ' ז:ז). וחותן: וישמעאל, חותן עשיו (בר' לו:ג). / 25 הודו...טוב: תה'

וַיֹּשֶׁעַ <ע> הַדְּרוֹרִים הַדְּרוֹרִים מִשְׁעָבוֹד, מִרְעַם
 וַיִּגְאֹלָם מֵאֲנַחַת זַעַם
 וַיִּגְלֹף מִשְׁלָשִׁי פַעַם <י>
 מִהֶמוֹן שְׂבָעִים לְמַהֵר יִשְׁעָם
 יִשְׂאוּ הָרִים שְׁלוֹם לָעָם

30

[ברוך] עושה השלום

קיצ: א ועוד. / 26 הדורים: ישראל. הדורים: המשוחררים. ושיעור הטור: ויושע מרעם את הדורים
 הדורים משעבוד. ורעם' כינוי לפורעניות. / 30 ישאו ... לעם: תה' עב:ג.

הפיוט אין ספק בו שהוא לקילירי, כי מצאנו בו, ליד חתימת שמו 'אלעזר', את התיבה 'הודיה',⁶⁶ והיא סימן-היכר מובהק, כפי שכבר צוין לעיל, לפיוטי הקילירי, ובעיקר לשבעתות שלו. גם הנרמז בטור 24 ברור, דהיינו, ש'רביעית' היא אדום, ו'חותן' הוא ישמעאל; הכינויים ידועים גם מן הפייטנות המאוחרת יותר, והם מצויים גם בפייטנות האירופית.⁶⁷ מובן, שאפשר לומר, שהתיבה 'חותן' נוספה בידי מעתיק מאוחר, שכן אין היא מעוגגת במקומה לא מצד האקרוסטיכון ולא מצד החרוז, אבל אין הדבר נראה כן, כי משקל הטורים הוא של ארבע מלות מוטעמות, וטור זה, בלי מלת 'וחותן' חסר הטעמה אחת. גם אין סביר לומר, שמעתיק מאוחר, אילו ביקש להוסיף את הערכים, היה משתמש בכינוי נדיר, המצריך חוש המצאה שאין להעלותו על הדעת אצל סופר פשוט. מה גם שאין הגיון בהנחה, שסופר או חזן היה 'מתקן' טור כזה שלפניו, כי ממילא באה הכללה של כל הגלויות בטור 29 ('מהמון שבעים') וציון הישמעאלים אינו חסר בהכרח.

האם עלינו להסיק מכאן, שהקילירי כבר ראה את הערכים עולים על ארץ-ישראל לכבשה, ושם כן יש לאחר עד שנת 636, לפחות? עיון מדוקדק בפיוט מראה, שאין צריך לומר כן, אלא אולי להיפך. כי אין הפיוט מדבר בארץ-ישראל אלא בתפוצות ואין בו אלא תפילה לקיבוץ גלויות ולשיבת ישראל מ'אדמת זריומו'. הפייטן הולך אפוא ומונה את הגלויות שישארל מצויים בהן: הוא מבליט בעיקר את הארצות שממזרחת של ארץ-ישראל, את בבל ובנותיה, אבל הוא מזכיר גם את מצרים ('כוש'), ובסוף הרשימה הוא כולל את גלות אדום וישמעאל. יש ללמוד מזה שהוא ידע על קיומן של קהילות ישראל בגלות ערב, אבל

66 אמנם החתימה לקויה בטור 28, ואין ספק שהיתה שם תיבה שהתחילה ביו"ד. בטור 29 אין שיבוש כי בכל טור רביעי במחרוזות השיר נקלטת בחתימה האות שלאחר אות-הקבע מ"ם.

67 עיין הרשום אצל צונץ: L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855, p. 448: חתן וחותן, חותן וחתן, שעיר וחותנו.

ממשמע שהוא מונה את ישמעאל לחוד ואת בבל ומצרים לחוד נראה, שכתב את דבריו לפני כיבוש המזרח בידי הערבים.⁶⁸

[ה]

כבר צוין לעיל, שר' אלעזר בירבי קיליר הוא מעין 'נשמה ערטילאית', דמות אגדתית כמעט, שאך במאמץ גדול ניתן לקשרה אל מציאות גיאוגרפית והיסטורית מסוימת. על-פי מה שניסינו לברר לעיל ייתכן, שאין אנו יודעים אפילו את שם אביו, ושני השמות שהעלינום חתומים בפיוטיו, 'יהודה' ו'הודיה', אפשר שאינם שמות כלל. אם כן, לאחר עיונו נמצא הקילירי מופקע מזיקותיו אל סביבתו עוד יותר משהיה. לפיכך ראוי שנביא כאן פיוט מוזר, שאפשר שנשתמר בו זכר לצאצא רחוק של הקילירי, ושיש בו, אולי, כדי לחשוף ולו משהו מיחסם של הדורות שלאחר ימיו — לדמותו ולפועלו. הפיוט הוא מעריב ללילה ראשון של פסח שחל להיות בשבת, והוא מועתק בכתב-יד השמור בספריית וסטמינסטר קולג', בקיימברידג', ליטורגיקה, ב, סימן 67. שני הקטעים הראשונים של הקומפוזיציה אינם בידנו, והדף המביא את הטקסט מתחיל כנראה בראשית ה'זולת'. כך לשון הפיוט:

ליל נְעִשִׁיתִי בֶּן חוֹרִים

נְתַעֲנֶנְתִּי בְּצֵלִי אֵשׁ וּמִצּוֹת וּמְרוֹרִים

שֶׁבֶת הוּא לִי

ליל חֲדָנְתִּי נִכְפְּלָה

חֻמְסִי גִּאֲנָתוֹ נִשְׁפְּלָה

פֶּסַח הוּא לִי

5

ליל מְשַׁעְבֹּד הוֹדְרָתִי

מִפְּרֶךְ לִבְנִים הוֹנָחִתִּי

שֶׁבֶת הוּא לִי

2 בצלי...ומרורים: על-פי שמ' יב.ט. ושם: על מרורים. 4 נכפלה: לפי שהוא פסח ושבת. 7 הודרתי:

68 ואי-אפשר לומר, ש'רביעית וחותן' מכלילים את המתפרט בחטיבות הקודמות, כי ההכללה באה, כאמור לעיל, בחטיבה האחרונה: 'מהמון שבעים'. על-כורחנו אפוא 'רביעית וחותן' עדיין המשך הפירוש הם. ואפשר שיש לדייק בשיר יותר משדייקנו, שכן טור 14 סומך על פסוק שהפייטן יכול היה לשבצו כלשוננו אילמלא ביקש לומר דברים מדויקים. והנה לא הזכיר 'אשור'. כי כבר הזכיר 'חלח וחבור והרה' בטור 9 ו'עלים ושנער' בטור 14. ולא הזכיר 'פתרוס' ו'מצרים' שכבר הזכיר 'כוש ושבא'. לפי זה צריך לומר, שאין הוא מזכיר את ארץ-ישראל כלל, שאינה בכלל הגליות. ו'רביעית' פירוש קהילות ישראל שבגלות אדם, מחוץ לארץ-ישראל.

10 ליל וְהֵלֵתִי עַל מִי מְנוּחֹת
וְעָדְפוּ לִי שְׁתֵּי שְׁמֹחוֹת
פֶּסַח הוּא לִי

לֵיל וְאֹת דָּשָׁא הִרְבִּיעִי
יְהִי כְהֵחֵשׁ קִצִּי
וְהִגְנִי בְחֶסֶדּוֹ וְנִטְעֲנִי בְמִרְכָּבִי
אֲשׁוּרָרָוּ וְאֲשַׁבְּחֻהוּ בְרוֹן עֲלָיִי

בגילה וג

לֵיל שִׁמּוּרִים נִקְרָא
עַתָּה צִמְחָה לִי יְשׁוּעָה מִצָּרָה
אִמְרָתִי לְאִיּוֹם וְנוֹרָא
וְחִשְׁתִּי זֶה אֵלֵי בִנְחָת וְשִׁמְחָה מְחוֹבְרָה
בְּזֶה זָמַן יְזָרִיחַ לִי אוֹרָה
וְכָּב כָּח וְעוֹז וּגְבוּרָה
בְּכָל עֵת וּזְמַן יֵדוּ לֹא קֶצֶרָה
יִיחָד שְׁמוֹ אֶכְתִּירָה בְּשִׁפָּה בְּרוּרָה

זה צור רג

25 לֵיל חֹבֵר לְשִׁמְחַתְכֶם
זְיוּג מוֹעֲדְכֶם וּשְׂפַתְכֶם
קְדוֹשׁ כְּעֵשׂ לְאַבּוֹתֵיכֶם
כֵּן יִשְׁמְעֵכֶם גְּאֻלַּתִּי אֶתְכֶם
בַּרְרוּךְ גֹּאֵל יִשְׂרָאֵל

לֵיל קָרוֹא בּוֹ הַלֵּל
לְאִילוֹת מַחֲוֵל 30

שוחררתי. / 10 נוהלתי ... מנוחות: על-פי תה' כג: ב. / 11 שחי שמחות: של פסח ושל שבת. / 13 נאות: ככמו. בנאות. על-פי תה' כג: ב: הנ"ל. / 14 כהחיש: לפי שהקב"ה קיצר את השעבוד מארבע מאות שנה לרד"ו שנה. / 16 ברוץ עלצי: בששון שמחתי. / 20 בנחת ושמחה: בשבת וחג. / 30 לאילות מחולל: לקב"ה (תה')

עֲנִינֵנו עָחִיד כְּמוֹ מִלָּל
וְאִם יִפְרָקֵנוּ וּבְרִיתוֹ אֵל יִחַלֵּל

ב<רוך> הפורס וג

כט:ט). / 31 עתיד: כמו: לעתיד. כמו מילל: כפי שהבטיח.

חתימת הפיוט לפי מה שהוא לפנינו היא 'נחמן נין'..עזר בירכי חזק קליר'. 'נחמן נין' חתום בזולת המורחב האופייני למעריבים של חג.⁶⁹ אין בטחון שקטע זה שלם, ואפשר שאין בחתימה אלא ציון שם אביו של החתום '[...בן] נחמן'. מן הנוסח הקטוע של מטבע-החיתום בהמשך ברור, שאותיות 'אל' של 'אלעזר' באו בראשי שתי מחרוזות-הפתיחה של המעריב שאינן לפנינו עוד.⁷⁰ גוף הפיוט היה חתום אפוא 'אלעזר בירכי חזק קליר', ו'נחמן נין' (או '...בן נחמן נין') שולב בקטע ההרחבה, בצורה יוצאת דופן. יוצא דופן הוא גם היקף החטיבה שלאחר הזולת (טורים 17–24): בכל פיוטי המעריב שבידנו דומה קטע זה בהיקפו לקטעי-היסוד שמסביבו (חוץ מן הזולת, שהוא תמיד ארוך יותר). אם כן, יש לנו בחטיבה הזאת ארבעה טורים נוספים על מה שמתחייב על-פי מבנה השיר. מצד אחר אי-אפשר לחשוב, שהקטע מכיל שתי חטיבות שצורפו יחד על-ידי עיבוד מאוחר, ושם כן הזולת החתום 'נחמן נין' זר, לפי שבשביל שתי חטיבות יש כאן מעט מדי; כאמור, אי-אפשר שהזולת המקורי לא הקיף אלא ארבע שורות בלבד.⁷¹ ועוד, אילו הזולת זר והחתימה שבו נשמטת, צריך לומר, שהמעריב נכתב בידי הקילירי, וזה דבר שכמעט אי-אפשר, הן מפאת רמתו הנמוכה של השיר הן מפאת מטבע-החיתום המשונה הבא בו. גם העובדה שהן הזולת הן הקטעים שלאחריו עוסקים במפורש בפסח שחל להיות בשבת מדברת בעד אותנטיות ההרכב. נמצא הפיוט כתוב בידי 'נחמן' והוא בא להודיענו בו ייחוסו, שהוא נין (=צאצא)⁷²

69 עיין מאמרי: 'לתכונות פיוטי המעריב', סיני, סט (תשל"א), עמ' קכג ואילך; וספרי (לעיל הערה 5), עמ' 243 ואילך. חבנית הזולת במעריב שלפנינו, במבנה הדו-טורי של מחרוזותיו, בריפויים המתחלפים לסירוגין בסופי הסטרופות ובמחרוזות המרובעת המסיימת אותו, אופיינית לפייטנות המאוחרת. איני זוכר שראיתי מעריבים קדומים מטיפוס זה.

70 אם כן, טור 17 אין בו המשך למטבע-החיתום. אבל אפשר להעלות על הדעת, ששתי החטיבות הראשונות (החסרות) הכילו את חתימת הפייטן ('פלוני בן') שהמשכה בא בזולת והמשך המשכה בקטעים שלאחר-מכן, ושם כן, יש לשחזר את החתימה. בצירוף אות הפתיחה של טור 17 כך: [פלוני בן] נחמן נין לעזר בירכי חזק קליר. 'לעזר' במקום 'אלעזר' בא לעתים לא רחוקות בפיוטים קיליריים ודאיים. אבל השחזור שבפנים נראה לי עיקר.

71 אבל אין התופעה ככל יראה; עיין, למשל, מה שפרסם א' שייבר במאמרו: 'Hebräische Gedichte von Ost und West', *Acta Orient. Hung.*, XXVI (1972), p. 363. ואולם הדבר נדיר ביותר.

בפיוט שלפנינו בא הקטע כולו בחרוז אחיד, ונמצא שכוון לבוא כחטיבה אחת.

72 כך הוא, כידוע, שימושה של תיבה זו בתקופת הגניזה.

לפייטן הגדול. אמת, השם 'נחמן' נדיר במזרח בתקופת הגאונים ואין, לכאורה, שום פייטן מזרחי ששמו כך, אבל הלוא השם מופיע בתלמודים, ואין סיבה להתמיה על הופעתו גם בהקשר פייטני. צורת הפיוט וסגנונו נראים מעידים בפייטן שהוא מאוחר יחסית; נראה לי, שקשה להקדימו למאה ה'. אם כן, 'נינו' של אלעזר בירבי קליר היה צאצא רחוק שלו, ומעניין הדבר, שדורות רבים אחרי הקילירי עוד התפארו צאצאיו בייחוסו. מעניין עוד יותר הדרך שבו החתים 'נחמן' את שם הקילירי. כי זאת הפעם היחידה שמצאנו בחתימה קילירית את המלה 'קליר' מובדלת מ'בירבי'. ונראה מזה, כי 'נחמן' קרא את חתימת זקנו הקדום כדרך שהוצע לעיל בהשערה רחוקה, 'אלעזר בירבי'. אם כן, חבת 'קליר' לא היתה בעיניו שם אביו של אלעזר אלא כינוי או תואר, ועל כן הביאו בניתוק מן השם, אחרי מלת העידוד 'חזק'.

הדברים המהוססים דלעיל אין בהם, כמובן, כדי לפתור סופית אף אחת מן הפליאות הצפונות ביצירתו של ר' אלעזר בירבי קליר, ואין כאן אלא נסיון מועט להגדיר בעיות אחדות בסבך הזה ולתהות על דרכים אפשריות לפתרונן. חקרה הנכון והמוסמך של הפרובלימה הקילירית תתחיל באמת לכשיהיו בידנו כל חיבוריו באסופה אחת. או אז אפשר, שקווי המחשבה שהועלו כאן בהשערה יסייעו להבין את יצירתו הגדולה באר היטב.